

УДК 349.22:330.101

ГОРБАНЬ
Юрій Андрійович,
докт. іст. наук, професор,
голов. наук. співроб. ДНСГБ НААН
(м. Київ)

ТЕОРІЯ СІМЕЙНО-ТРУДОВОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О. В. ЧАЙНОВА

Узагальнюються основоположні ідеї науково-теоретичного доробку О.В.Чайнова щодо шляхів поступального розвитку трудового селянського господарства на основі його організаційно-виробничого вдосконалення.

Обобщаются основополагающие идеи научно-теоретического наследия А.В.Чайнова относительно путей поступательного развития трудового крестьянского хозяйства на основе его организационно-производственного совершенствования.

The author summarizes the fundamental ideas of O. Chaianov's theoretical work regarding ways of sustained development of working farm, based on its organizational and production improvement.

Професор Манчестерського університету (Великобританія) Теодор Шанін – відомий спеціаліст в галузі селянської соціології, у передмові до російського видання збірника публікацій вчених-аграріїв з різних країн світу писав: саме Росія початку ХХ століття, а після і Радянський Союз періоду непу були світовими лідерами у вивченні селянства. Двадцять років стали часом нового розквіту досліджень села. Про це можна судити не тільки за кількістю, а й за якістю ідей і методологій, що краще всього виражені на вершині наукового істеблїшменту тієї епохи [21, с. 21].

Іронією долі вважає названий автор той факт, що коли Захід відкривав значимість російського внеску в селянознавство, сільське господарство самого

Радянського Союзу все більше занепадало. А коли з початком «перебудови» радянські вчені-аграрії почали звертатися до західних джерел, вони знайшли там дещо з того, що було їх власною науковою традицією. Повертаючись до 20-х років радянської історії, зокрема до проривних для того періоду напрямків в аграрній науці, Т. Шанін наголошує: то був час, коли на чолі аграрних досліджень стояли такі люди, як Вавилов й Чаянов.

Олександр Васильович Чаянов (1888–1937) – російський (радянський) економіст-аграрник, теоретик сімейно-селянського господарства, соціальний антрополог, один із визнаних у світі засновників міждисциплінарного селянознавства. У вітчизняній економічній думці, в аграрній зокрема, поряд з іншими відомими вченими-аграріями – А. Челінцевим, Н. Макаровим, А. Рибніковим, А. Мініним, Г. Студенським, А. Дояренком та іншими В. Чаянов представляв так званий організаційно-виробничий напрямок (школу). І не просто представляв. Повністю сприймаючи теоретичні й практичні установки названої школи, своїми науковими напрацюваннями він суттєво збагатив її теоретико-методологічний арсенал, ставши згодом (в 20-ті роки минулого століття) її визнаним лідером.

Головним об'єктом вивчення для представників названої школи було сімейно-трудове селянське господарство. Його суть в дохідливій формі виклав відомий представник «школи» Н. Макаров: селянське господарство – сім'я, яка володіє землею і засобами виробництва, у якій виконувач робіт, організатор господарства і його власник об'єднані в одне ціле і яка сама виконує всі роботи, не експлуатуючи чужої праці з метою наживи [3, с. 120, 122]. Дещо пізніше у такому ж методологічному ключі свої міркування про суть селянського господарства висловив і О. Чаянов. Завдання селянського трудового господарства він бачив у забезпеченні існування господарюючої сім'ї шляхом найбільш повного використання засобів виробництва і робочої сили самої сім'ї, що знаходяться у її розпорядженні [5, с. 62]. Саме трудове селянське господарство стало ядром його економічної теорії, якій він присвятив усе своє наукове життя.

Витоки організаційно-виробничого напрямку, як однієї із течій російської економічної думки, простежуються ще у 80-х роках ХІХ ст. у середовищі ліберального народництва. Його суть – через «ходіння в народ» надавати практичну допомогу в організації виробництва в трудових селянських (сімейних) господарствах. Ще конкретніше – навчити селянина грамотно вести господарство, піднімати його виробничу культуру заради покращення його життєвого рівня.

На науковий ґрунт названий напрямок аграрної думки був поставлений на початку ХХ століття, що, як вважав О. Чаянов, «обумовлювалося тими глибокими соціально-економічними змінами, які після революції 1905 р. намітилися в житті нашого села» [7, с. 20]. О. Чаянов сприйняв цей напрямок, побачивши в ньому можливість вдосконалення селянського господарства на основі раціональної організації виробництва і його інтенсифікації. Тож збираючись у своє перше зарубіжне наукове відрядження до ряду європейських держав (1912), він склав робочу програму, яка передбачала всебічне вивчення організаційних основ селянських господарств Західної Європи. Конкретними пунктами програми значилися: вивчення форм агрономічної допомоги населенню, зокрема інститутів дільничних агрономів і спеціалістів; ознайомлення з роботою кредитних і страхових інституцій; ознайомлення із системою позашкільної сільськогосподарської освіти; вивчення практики сільськогосподарських виставок, конкурсів тощо.

В 1911–1913 рр. вийшли перші праці О. В. Чаянова, що стосувалися тих чи інших аспектів теорії сімейного селянського господарства: «Участковая агрономия и организационный план крестьянского хозяйства», «Очерки по теории трудового хозяйства» (у двох частинах), «Бюджет крестьянского хозяйства» та деякі інші, які пізніше частково увійшли в узагальнюючу працю «Организация крестьянского хозяйства» (1925) В них автор розкриває суть селянського трудового сімейного господарства, у якому сім'я в результаті річної праці отримує єдиний трудовий дохід і співвідносить свої зусилля з отриманими матеріальними результатами. Далі пояснює, що мотивацію

господарської діяльності селянина потрібно сприймати не як мотивацію підприємця, який отримує в результаті вкладення свого капіталу різницю між валовим доходом і виробничими затратами, а як мотивацію робітника, який працює на своєрідній відрядності, яка дає можливість йому самому визначати тривалість і напругу своєї роботи.

Сказане не означає, що О. Чаянов відстоював названу мотивацію праці селянина, тим паче теоретично вмотивовував її доцільність та консервацію, чим пізніше дорікали йому недобросовісні критики. Але наголошував, що в теоретичних побудовах тих чи інших концепцій господарювання потрібно рахуватися з реальними фактами. Зокрема, він звертав увагу на своєрідність економічної поведінки селянина, яка суперечила логіці ринкових відносин, але яка мала традиційну за давнини, що й потрібно було враховувати. Йдеться про те, узагальнює свої спостереження О. Чаянов, що максималізація прибутку не розглядається селянським господарством як основний стимул економічної діяльності, як це характерно для товарного виробництва в умовах ринкових відносин.

У цих передумовах, наголошує О. Чаянов, «по суті й полягає вся оригінальність нашої теорії організації селянського господарства, оскільки всі інші висновки й побудови *строго логічно* випливають з цього основного припущення і поєднують весь емпіричний матеріал у досить струнку систему... Ми повинні сприйняти або концепцію фіктивної двоєдушності селянина, що поєднує в собі і робітника і підприємця, або ж концепцію сімейного господаря з мотивацією своєї праці, аналогічної мотивації відрядності [7, с. 26]. Ми прагнемо зрозуміти, продовжує автор, що собою являє селянське господарство з організаційної точки зору, яка морфологія того виробничого апарату, який називається трудовим селянським господарством [7, с. 28].

Перші теоретичні праці відповідного спрямування, як уже зазначалося, він опублікував напередодні Першої світової війни. Їх узагальнюючі висновки зводилися до необхідності викорінення традиційних патріархальних форм

господарювання на селі, розриву з «трудопотребительским балансом», згідно з яким межею селянських зусиль було забезпечення певного прожиткового рівня сім'ї. Натомість очевидною є орієнтація на прибутковість селянського господарства, а відповідно й на втягування його в ринкові стосунки. Трудовий селянин мислився ним як діючий чи потенційний кооператор.

Пізніші звинувачення О.Чаянова і його школи в неонародництві слід розглядати амбівалентно. Дійсно, з одного боку він, як і у свій час народники, завдання організаційно-виробничої школи бачив у тому, щоб допомогти селянину усвідомити, що він не тільки працівник, а й організатор всіх робіт у своєму господарстві. Тобто, піднімати виробничо-організаторську культуру селянського господарства, навчити його господаря бодай примітивному обліку, плануванню – всьому тому, що забезпечувало найбільший результат за найменших затрат як фізичних зусиль, так і грошово-матеріального ресурсу. З іншого боку, на відміну від концепцій теоретиків народництва, які були апологетами усупільнення *виробництва* через общинні форми господарювання, теоретичні побудови О. Чаянова доводили, що найбільший ефект в сільськогосподарському виробництві досягається в індивідуальних сімейно-трудовах господарствах, в яких усупільнюється не сфера виробництва, а *сфера обороту*, тобто де економічні відносини регулюються торгівлею, іншими формами товарообігу, зокрема через збутову й кредитну кооперацію. Висновки такого характеру робилися з урахуванням тенденцій, які виразно заявляли про себе уже наприкінці ХІХ ст. як у Росії, так і у світовій практиці. Йдеться про те, що на той час селянські господарства починали «обростати кооперацією з усіх боків і зі всіх сторін», більш того, «починали взаємодіяти із зовнішнім світом тільки через кооперативи» [3, с. 125].

Найбільш дієвою формою допомоги селянським сімейно-трудовам господарствам О. Чаянов вважав дільничну агрономію. Вона, поряд з кооперацією й організаційним планом селянського господарства, становила ту основу («три кити»), на якій трималася вся трудова селянська Росія. При цьому зазначає, що методи агрономічної допомоги сільському населенню в аграрній

науці залишаються найменш опрацьованими (6, с. 54). На його переконання, метод дільничної агрономії зводиться до того, щоб «впливаючи на розум і волю господарюючих людей пробудити в їх середовищі самостійність і допомогти використати їх самодіяльність найбільш раціонально». А для цього необхідно «замінити у головах місцевого населення старі уявлення новими... дати селянину емоційний поштовх» [5, с. 55, 56].

Для дільничної агрономії, наголошував О. Чаянов, перш за все існує населення, а потім уже землеробство. Тож, як громадський інститут, вона повинна працювати на кінцеву соціальну мету. Дільнична агрономія, на відміну від повітової, повинна звертати увагу на конкретне господарство, працювати на його реформування [5, с. 69].

У своїх працях, надто ж радянського періоду, із зрозумілих причин О. Чаянов уникає говорити про будь-яку співзвучність своїх концепцій щодо організації індивідуальних господарств постулатам аграрної реформи П. Столипіна. Хоча, наголошуючи на глибоких соціально-економічних змінах після 1905 р., він не міг не помічати того, що вони були пов'язані значною мірою саме зі столипінськими реформами на селі. Немало спільного було і в логіці їх міркувань про шляхи розвитку російського села. В перспективі розвитку селянських господарств, якими їх бачив О. Чаянов, логічно «вписувався» лозунг П. Столипіна про необхідність спиратися на «сильних і тверезих», а не на «лінивих і слабких». У свою чергу, ідеї О. Чаянова узгоджувалися з установками П. Столипіна на те, щоб дати можливість трудолюбивому, здібному селянинові звільнитися від тих умов життя, у яких він знаходився, дати йому можливість закріпити за собою плоди своєї праці, зробити їх невідчужуваною власністю тих, чийм трудом вони здобуті, вжити заходів до того, щоб земля не вислизала з селянських рук [4, с. 18, 21].

О. Чаянов був переконаний, що таке стане можливими лише за умови, коли земля перейде у власність тих, хто на ній працює. Нереально розраховувати на те, що селянин буде дбайливо господарювати на земельній ділянці, яка знаходиться у його тимчасовому користуванні. Тож стояв на

позиції соціалізації землі. Суть його концепції соціалізації полягала в тому, щоб землю, як всенародну власність, передати в розпорядження органів народного самоврядування з послідувачим розподілом її між селянами, які будуть на ній господарювати без залучення найманих працівників. А відтак наголошує: нашим завданням є організаційно-виробничий аналіз господарської діяльності селянської сім'ї, яка не вдається до найму чужої робочої сили, володіє певною земельною ділянкою і власними засобами виробництва. Передбачалося, що за необхідності «частину своїх робочих сил сім'я може використовувати на позаземельних промислах» [7, с. 34]. Наголосимо, що все сказане раніше стосувалося дорадянського періоду.

Роки нової економічної політики, особливо її початкового періоду, були благодатними для наукової діяльності О. В. Чаянова, зокрема щодо нових теоретичних розробок концепції сімейного селянського господарства. З причин, які й обумовили перехід від політики «воєнного комунізму» до непу, селянству офіційно були надані, вживаючи сучасної термінології, преференції в економічній політиці. Зокрема, йому надавалась свобода вибору форм землекористування, на важливості чого неодноразово наголошував й О. Чаянов. Не тільки як теоретик, а й як прагматик, він усвідомлював доцільність запровадження різних форм трудового землекористування – особистої, общинної, артільної – в залежності від вигоди. Виходив з того, що рано чи пізно дрібні господарства об'єднуються в крупні кооперативні.

З 1919 р. до 1928 року О. Чаянов очолював Науково-дослідний інститут сільськогосподарської економіки (тогочасна назва – Ю. Г.), колектив якого розробляв різні аспекти теорії організації селянських господарств. За завданням Наркомзему РСФРР колектив інституту під його керівництвом розробляв найскладніші теоретичні питання землевпорядкування, бюджетних методик тощо, які мали велике практичне значення. І хоча О. Чаянов не був марксистом (у світоглядному розумінні), проте його теоретичні побудови концептуально вписувалися в економічні схеми радянської системи. Зокрема, його теорія сімейно-трудоного господарства фактично трансформувалася в концепцію

кооперативної колективізації, яку він розглядав як один із методів соціалістичного господарювання.

Суть концепції кооперативної колективізації полягала в тому, щоб не руйнуючи дрібного сімейного господарства організувати на засадах укрупнення ті галузі виробництва, чи окремі види робіт, які б давали найбільший економічний ефект. При цьому автор концепції застерігав, що не директиви «зверху», а самі селяни в своїх інтересах і в міру реальних можливостей мають визначати міру і форми крупного усупільненого виробництва. А ще неодноразово наголошував, що одночасне існування різних форм кооперації забезпечувало успішне функціонування її як системи. Отже, О. Чаянов не тільки не заперечував того, що з часом сімейні господарства трансформуються в крупні усупільнені, а й обґрунтовував шляхи та умови такого перетворення. Проте був упевнений, що в межах найближчого десятиліття трудове селянське господарство залишиться незаперечним фактом у цілому ряді країн, у тому числі й в СРСР. Тож керований ним Інститут продовжував працювати над вивченням господарств різних соціальних груп сільського населення. Щодо великих усупільнених господарств, то колектив науковців зосереджувався передусім на створенні теорії оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств.

Важливим досягненням Інституту О. Чаянов вважав «використання *всього* європейського й американського досвіду щодо сільськогосподарської таксації (у даному разі йдеться про оцінку трудових затрат – Ю. Г.), що дозволило закласти теоретичну систему... яка робить тепер різні сільськогосподарські розрахунки звичайними в нашому агрономічному середовищі» [10, с. 107]. Звичайно, осягнення зарубіжного досвіду не обмежувалося лише проблемами таксації. Інститут робив переклади класичних праць зарубіжних учених-аграріїв, зокрема, німців І-Г. Тюнена, Е. Лаура, Т. Брікмана, американців Е. Норса, Уоррена та ін. Час від часу у профільному виданні «Пути сельского хозяйства» з'являлися реферативні огляди зарубіжних видань відповідної тематики. В одному з них сам О. Чаянов опублікував

статтю, яка містила стислі анотації на майже два десятки робіт аграрно-економічного характеру, авторами яких були науковці Німеччини, Швейцарії, Франції, Бельгії, Італії, США [9, с. 168]. Доречно зазначити, що йдеться про той час, коли уже на Інститут і його керівника заповзятливі «аграрники-марксистки» накидали тавро «провідників буржуазних ідей» в сільськогосподарській науці.

Перші розгромні статті, спрямовані проти О. Чаянова, як і організаційно-виробничої школи загалом, почалися уже на початку 1924 р., коли її лідер повернувся з тривалого відрядження до Німеччини, де він саме й вивчав німецький досвід організації селянських трудових сімейних господарств. Звинувачення були стандартні: організаційно-виробничий напрямок ідеалізує «просякнуті дрібнобуржуазним духом» селянські господарства, підтримуючи тим самим «реакційні докапіталістичні форми господарювання». Далі – більше: «Теорії Чаянова – це тенденція рецидиву капіталізму і народження нової буржуазії». Нарешті – «убивчий» аргумент критиків: «Організаційно-виробничі теорії – це спроба повалення марксистського методу стосовно розуміння природи селянського господарства» [2, с. 89].

Своїм опонентам, які бачили в індивідуальному трудовому селянському господарстві «повернення до архаїчних форм господарювання», О. Чаянов намагався довести, що «в реальному економічному житті ми дуже рідко зустрічаємо будь-який народногосподарський уклад у вигляді (користуючись терміном біології) «чистої культури». Економічні системи співіснують зазвичай поруч і породжують занадто складні конгломерати» [6, с. 142]. Тим самим він спростовував звинувачення його в тому, нібито він розглядав селянське господарство статично, у відриві від «соціально-економічної дійсності».

Селянське господарство, за Чаяновим, – це одночасно і клітинка соціального організму, і складний організм сам по собі. Поділяємо думку дослідника його творчості В. Балязіна, що сімейне трудове господарство О. Чаянов розглядав не як якусь довічну субстанцію, а як елементарну соціально-виробничу клітину, яка в процесі розвитку здатна породити нові прогресивні форми господарювання [1, с. 185]. Підстав для такого висновку у

працях О. Чаянова цілком достатньо. А ще можна додати, узагальнюючи відповідні положення його теоретичних напрацювань, що сімейне сільське господарство – це не анклав відсталості, а складова альтернатив, які по праву мають належати селянину для його індивідуального вибору.

Наприкінці 1927 р., коли шквал недобросовісної критики вже лавиною накопчувався на названий інститут і його керівника, О. Чаянов у статті, яка підсумовувала результати роботи установи за 10 років, на перший план все ж ставив досягнення в розробці питань організаційного дослідження селянських господарств. Хоча, вочевидь вимушено, при цьому «визнає» «вплив авторів-марксистів, які... *заставили* (виокремлення наше – Ю. Г.) його (колектив) від багатьох своїх положень відмовитися...». Проте не оминає нагоди наголосити, що перелічені в статті результативні напрацювання були досягнуті саме завдяки використанню методики організаційно-виробничої школи [10, с. 106]. Загалом же О. Чаянов мужньо відстоював право на свою точку зору в науці.

Одну із своїх останніх праць [11] О. Чаянов присвятив науковому обґрунтуванню реальної системи і принципів соціального захисту селянина-трудівника від експлуатації у будь-якій її формі. Її появу потрібно розглядати в контексті дискусії, яка розгорнулася в країні навколо проблеми диференціації селянських господарств у зв'язку з проголошеним владою курсом на колективізацію сільського господарства. Погоджуючись з тим, що великі сільськогосподарські утворення вигідні з економічної точки зору, він наголошує на необхідності постійно тримати в центрі уваги соціальні наслідки таких перетворень [11, с. 159]. Захист селянина-трудівника О. Чаянов вважав своїм соціальним і етичним обов'язком.

Наприкінці 20-х років критика теорії сімейно-трудового господарства, отже й О. Чаянова, переросла в широку політичну кампанію. Із «розвінчальними» публікаціями виступили Г. Зінов'єв, М. Єжов, Є. Ярославський, Л. Кріцман та ін. Остання крапка була поставлена виступом Й. Сталіна на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів (грудень 1929 р.). «Вождь» заборонив «економістам типу Чаянова» оприлюднювати свої

«антинаукові теорії» в пресі, що означало фактично припинення наукової діяльності О. В. Чаянова.

О. В. Чаянов увійшов в історію вітчизняної і світової науки як глибокий дослідник вузлових проблем аграрного сектору економіки, один із творців вчення про сімейно-трудове селянське господарство, як видатний теоретик сільськогосподарської кооперації. Доречно при цьому зауважити, що теоретичним ядром останньої він вважав концепцію організації селянського господарства [8, с. 262].

Навіть лімітований обсягом статті виклад визначальних аспектів теорії сімейно-трудового селянського господарства О. Чаянова дає підстави для деяких узагальнюючих висновків. Звичайно, з плином часу, з урахуванням суспільно-політичних трансформацій, які відбулися за десятиліття «після Чаянова», окремі висновки й положення його теорії в певних деталях уже застаріли. Інші, навпаки, стали хрестоматійними. Загалом же, його методологія дослідження селянських господарств має такий запас наукової міцності, що не втратила своєї значимості й понині. Надто ж з урахуванням того, що внаслідок двадцятилітнього «реформування» аграрного сектору економіки сучасної України селянські господарства продовжують залишатися на роздоріжжі. Одна з причин такого стану бачиться у тому, що як і в часи найбільш плідної наукової діяльності О. В. Чаянова, вирішення доленосних проблем вітчизняного села перебрали на себе політики, фактично відтіснивши науку на другорядні ролі.

Список використаних джерел

1. *Балязин В. Н.* Профессор Александр Чаянов / В. Н. Балязин. – М. : Агропромиздат, 1990. – 304 с.
2. *Дубровский С.* Мелкобуржуазные теории аграрной эволюции / С. Дубровский // Большевик. – 1924. – № 3-4. – С. 86–97.
3. *Макаров Н.* Крестьянское хозяйство в России начала века и его интересы / Н. Макаров // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : пер. с англ. / сост. Т. Шанин ; под ред. А. В. Гордона. – М. : Издат. группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 1992. – 432 с.

4. *Столыпин А. П. А. Столыпин. 1862–1911 / А. Столыпин. – Репр. воспроизведение изд. Париж, 1927. – М. : Планета, 1991. – 102 с.*
5. *Чаянов А. В. Участковая агрономия и организационный план крестьянского хозяйства // Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство : избр. Труды. – М. : Экономика, 1989. – С. 52–69.*
6. *Чаянов А. В. К вопросу теории некапиталистических систем хозяйства / А. В. Чаянов // Там само. – С. 114–143.*
7. *Чаянов А. В. Организация крестьянского хозяйства // Чаянов А. В. Избранные труды. – М. : Колос, 1993. – С. 18–246.*
8. *Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. В. Чаянов // Там само. – С. 247–574.*
9. *Чаянов А. В. Новейшие течения в области экономических наук на Западе / А. В. Чаянов // Пути сельского хозяйства. – 1926. – № 10. – С. 167–172.*
10. *Чаянов А. В. Наука об организации сельского хозяйства за десять лет Советской власти / А. В. Чаянов // Там само. – 1927. – № 10. – С. 105–108.*
11. *Чаянов А. В. О дифференциации крестьянского хозяйства / А. В. Чаянов // Там само. – С. 144–159.*
12. *Шанин Т. Крестьяноведение и Вы : к русскому изданию / Теодор Шанин // Великий незнакомец : крестьяне и фермеры в современном мире. – С. 21–26.*